

Л1007
3312к

Алтын мурасы

МӘШҺҮР-ЖҮСІП

КӨПТЕЙҰЛЫ

6

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРАЛІГІ

МӘШҲҮР-ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

С.ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
МӘШҲҮРТАНУ
ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

Алаш тұрасы

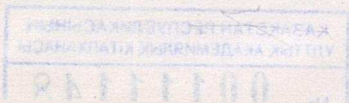
МӘШҮР-ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ

6

Қазақ фольклоры,
ауыз әдебиеті үлгілері

АЛМАТЫ "АЛАШ" 2006

ББК 82,3+84(5Каз)

М 37

«Алаш мұрасы» сериясының редакциялық алқасы:

М.Құл-Мұхаммед, Е.Ертісбаев, Н.Нұрғазин, Ғ.Әнес, С.Қаскабасов,
М.Қойгелдиев, С.Қирабаев, К.Нұрпейіс, Р.Нұрғалиев, Д.Әшімханұлы

М.Ж.Көпейұлы көп томдық шығармаларының редакция алқасы:

Арын Е.М., Құсайынов А., Мәшһүр-Жүсіп Қ.П. (жауапты редактор),
Әбусейітова М.Қ., Негимов С., Дәуітов С., Қамзабекұлы Д., Тұрышев А.,
Жүсіпов Н.Қ., Жүсіпов Е.Қ.

Рецензенттер:

А.С.Еспенбетов – М.Әуезов атындағы Семей университеті ректоры,
фил.ғыл.докторы, профессор; Д.Ысқақұлы – фил.ғыл.докторы,
профессор.

Жинақты араб жазуынан аударып, ғылыми түсініктер беріп,
құрастырып, баспаға әзірлеген – Нартай Қуандықұлы Жүсіпов, фил. ғыл.
кандидаты, профессор.

Көпейұлы М.Ж.

К 37 Көп томдық шығармалар жинағы. Қазақ фольклоры, ауыз
әдебиет үлгілері. – Алматы, «Алаш», 6 том. 2006. – бет .

ISBN 9965-669-74-0

Кітап бұған дейін ҚР Білім және ғылым министрлігі С.Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы
әзірлеуімен шыққан Мәшһүр Жүсіп шығармалары 6-томы (Павлодар, ЭКО, 2005 ж.)
бойынша әзірленді. Бұл томда Мәшһүр- Жүсіптің қағазға түсіруімен сақталған қазақ
фольклоры үлгілері, атап айтқанда: ертегілер, аңыз әңгімелер, шешендік өрнектері,
ақындар айтысы топтастырылған.

Бұл кітапта және бұған дейінгі 5-томда алғашқы басылымның 5,6- томдарындағы
мәтіндердің ешбей қалғаны, яғни баспа мүмкіндігіне сай қысқартылғандары кітап
соңындағы түсініктер бөлімінде көрсетіліп, ол нұсқалардың кейін жариялануы
жоспарланып отыр.

ББК Каз 82,3+84(5Каз)

К 4702250205
00(05)-06

ISBN 9965-669-74-0

© Көпейұлы Мәшһүр-Жүсіп, 2006
© «Алаш» баспасы, 2006

І. ЕРТЕГІЛЕР

Шыншыл мен суайт

Бір шыншыл мен бір суайт жүретұғын жолы бірге болғандықтан, жорықтас болып жол жүріп келе жатып көрген әңгімесі. Шыншыл қайда барса, сөзінің шындығы төрге отырғызып, ішпегенін ішкізіп, жемегенін жегізіп, ел көзіне сүйікті көрсетеді екен де, ілгері баға береді екен. Суайт қайда барса, өтірігі бетіне шығып, жұртқа жексұрын көрініп, көтінен кері кете береді екен.

Екеуі бір қорқынышты, қауіп-қатерлі шөлге шығып кетті дейді. Бұрын жүрмегендіктен, жол жайын білмегендіктен, солай бола тұғындығы үшін бұрынғы қазақ қариялары айтқан: «Көрген жер – бостан, көрмеген жер – көрстан» – деп.

Ол шөл сондай шөл екен: желі ыстық оттай бетке ұратұғын, топырақ-құмы борандай борайтұғын, бетке қадалар бетеге жоқ, көздің жасындай суы жоқ, түкіріктен басқа дым жоқ, жанды нәрсе күнелтіп, тірілік қыла алмайтұғын, «Тозақ шөлі» – атанған аты-шулы жан жүрмейтұғын шөл екен. Бұлар мән-жайын білмегеннен абайламай жүріп кетіп душар болыпты. Шыншыл:

– Не болса, Құдайдың бізге берген нәубеті. Мұны берген Құдай бұл бейнеттің рақатын бізге көрсетер, «мехнат түбі – ракат» – деп, қуана береді екен де, Суайт:

– Құдай білгіш дейді, бәрін біледі дейді, қәне, білгені?! Білгіш болса, осындай жер дүние жасай ма?! Құдай күшті дейді, қайда күштілігі?! Мұның жерін жаратуына шамасы келсе де, су жаратуға мұршасы келмей қалған ғой! – деп, аузына келгенін шата береді дейді.

Шыншыл:

– Маған мұның бейнеті ауыр емес. Осындай қиын-қыстау тар жерде сен сықылды жолдас берген Құдай маған не бермес дейсің?! Ырзамын Құдайға, шүкір, шүкір! – дей береді дейді. – Сұмырай күнде, сұм жұлдызда тудық па? Әлде маған сондай күнде кез болдың ба? – деп, тәубе тізіп, рух Құдайға жалынуда болады екен.

Суайт аузына келгенін шатып, Құдаймен арпалысуда болады екен.

Ес кетті, жан шықты дегендей болып, шөл таусылып, бір дарияның жағасына жетті дейді. Дарияның жағасына келсе, жыбырлаған кеме, қыбырлаған жан, күллі қоры-дағы жұрттың кемемен дариядан әрі өтетұғын күніне кез болған екен. Жұрт жабырласып ақырғы кемеге жанталасып мініп жатыр екен. Бұлар кемеге сыймай қалып бара жатқан соң, кемешілер екеуіне бір қайық беріпті. Екеуі бір қайыққа мініп, арқанын бір зор кемеге тіркеп, су жүзімен жүріп келе жатса, дария да неше күн, неше түн жүрсе таусылмастай болған соң, суайт шыдай алмайды дейді:

– Япыр-ай, жұрт: «Құдай, Құдай» – дейді. Шөл болса, оған бір тамшы су орнастыра (орналастыра) алмай, су жасаса, алақандай құрғақ жер орната алмапты. Анауы – анадай, мұнысы – мұндай: сондай Құдайды «Құдай, Құдай!» – деп, аузыңнан тастамайсың. Мен кісі танысам, сенің өзің шын оңбаған сұмырайсың ғой! – деп, шыншылға ұрсады дейді.

«Бірдікі – мыңға!» – деген бар емес пе?! Суайт залымның кесапаты кесір тілінің сұмдығынан көп кеме толқынға килігіп, Құдай пана берсін, су тас-талқан, кеме быт-шыт, біреу олай, біреу былай (бұлай) басымен қайғы күн туып[ты]. Суайт мұндай зар күнге ұшырап қалған соң жағы қарысып, шыншыл:

– Қой, жаным, айта көрме! – деп, онымен арпалысып, бір жағынан Құдайға сыйынып, – «Сақта, Құдірет, сақта!» – деп, жалынып-жалбарынып, ақ жүрекпен айтқан наласы қабылдай болып, күн жайма-шуақ, жадағай боп ашылып, толқын басылып, дария ортасында көздеріне бір қара көрінді дейді.

Сол көрінген қараға қайықтарын жел айдап, аман-есен келсе, бір жасы[л] байтақ кең арал екен. Құм топырақ бір араға жиылып, үйіліп, кең сахара дала болып, үстінен ағашлар өсіп, өзіне-өзі келіп, бір жетіліп тұрған жай екен. Қайықтарын бір ағашқа байлап, құрғақ дүниенің жүзіне шығып аралап келе жатса, суы мөлдіреп, түбі күмістей жылтырап жатқан бір бұлаққа кез болыпты. Басында бір тас. Тасқа жазу жазылған. Жазуы қазылған тасқа таңба басқандай, қиямет-қайым болмай жоғалар жазу емес. Екеуі де танып оқыды – тасқа жазылған сөзі: «Кімде-кім бұл бұлаққа кез келсе, өмірінде өтірік айтпаған шыншыл кісі бұл бұлақтан бір жұтса, мейірі қанады, көзі шырадай жанады. Толық бір айға шейін ас-су іздемей, тойған қозыдай томпып, дәнемеге пейілі (милы) шаппай қалады. Егер өтірікші, жалғаншы ішсе, мейірі қанбайды, көзі шырадай жанбайды. Оның тоқтығы-ай, отыз күн түгіл, үш күнге бармайды. Қанша ішкенмен, өмірінде сусыны қанбайды және тағы мұнан ішкен соң, аузынан бір өтірік сөз абайламай шығып кетсе, табанда қарны кеуіп кетіп жарылып өледі. Ана көрініп жатқан дария суы ащы, ауызға ұрттап алғысыз. Бұл маңайда мұнан басқа көздің көлеміндей де су жоқ. Ішсе де ерік өзінде, ішпесе

де ерік өзінде. Және бұл айтылған ішү шартынан басқа шомылу шарты бар. Өтірікші бұл суға түссе, денесіне тиген жері өртенеді. Отқа күйгенге жазылу бар, бұған күйгенге жазылу жоқ. Шыншыл шомылса, жаны сая табады, денесі рақатланады. Көзін жұмсын, құлақ-мұрнын тығындасын, бір сүңгіп, басын көтеріп алсын. Сонда көзіне не көрінсе, жанға аузынан шығармасын, өзіне-өзі ие болуға жараған жан шомылсын!» – деп жазыпты(назыпты). «Және бұл суға құлаш ұрып жүзіп малтымш демесін. Егер ондай қыламын десе, етпетінен (екбетінен) суға жабысып жатып қалған бойымен жатып қалады!» – депті.

Суайт мұнан ішерін де білмеді, ішпесін де білмеді. Өзін әрі аштық, әрі сусағандық жетесіне жетіп, титығын құртқан.

– Енді бір ауыз өтірік айтпасқа тәубе қылдым!

Шын Құдайдан қорқып қылған тәубе емес, амалсыз, шарасыздықтан тәубеге келіп, ішіпті, шыншыл әуелі дәрет алды, шүкірүзу намазын оқыды. Ол намаз оқып жатқанда, суайт шомылайын деп ойланып, суға қолын тигізіп еді, қолы ду (дау) ете түсті. Шегініп тұра қалды. Шыншыл намазын оқып болған соң, қаннен қаперсіз, дәнемеден сескенбей, ұят жеріне белдемше байлап, суға кірді. Ол балық есепті болды, су оған жан есепті болды. Өмірінде көрген бір рақаты болды. Жаны жай тапқан соң, денесі сүйсінген соң, суға бір сүңгіп, басын көтеріп алса, манағы шешініп суға түскен жер емес, басқа бір бөтен дүниеден шықты. Әдемілігін, оңдылығын ауызбен айтып түсіре алар емес. Жалғанның жарық сәулесін жаңа көрді. Судан қырға шығып еді, қылқын (құлқын) кескендей қырық қыз сұлулықта бірінен-бірі өтеді. Бірінің қолында орамал, бірінің қолында сүлгі, қолы бос ешқайсысы жоқ. Жалма-жан етін құрғатып, торғын төсеп, атлас жайып, бастан-аяқ киіндіріп, бірі қолынан ұстап, бірі қолтығынан сүйеп, сандал ағаштан салынған сарайға алып барысып, бұл өзіне де ие бола алмай қалды, ісіне де ие болмай қалды. Ол сандал үйде сандал ағашынан алтындатып жасатқан бір тақ. Тақ үстінде бір қыздың суреті. Мына жанды қыздардың бәрі де ол суреттің қасында дәнемеге тұрмай қалды. Жалғанда мұндай сұлуды жаратқан Құдай қалай шебер?! Құдайдың жаратқан қалпын аудармай өзіндей қылып салып алған суретші қалай шебер?! Сол суретті көргенде, есінен адасып жығылды. Қырық қыздың басшысы Шәрігүлрух жалма-жан басына келіп, отыра қалып, бетін-бетіне тигізгенде, жансыз денеге жан салғандай болып, көзін ашып мұны көрді де, ананы ұмытты. Басын көтертуге жараған, өзін тұрғызуға жарамай ма?! Қолынан ұстап, құшақтасып, қойындасып жоғары таққа алып шықты. Шәрігүлрух етіне-еті, бетіне-беті үйренген [соң], айттырып алған жарынан артық «жайылып жастық, иіліп төсек» болып, бүркіттен қырағы, байғыздан зерек, маймұннан (маймылдан) ойыншы, мысықтан ебі

асып, құшақтасып сүйісіп, ыржақтасып күлісіп, қырық қиылып, отыз үйіліп, он екі бұралып, мойнына оралып, әуліктіріп, еліктіргені былай (бұлай) тұрсын, алма дейсің бе, анар дейсің бе – жегізіп, шырын, шәрбат, қызыл арақ қосқан арап пен сарапты (шарапты) ішкізіп, әуелі өзі ұрттап, өзі ұрттаған жерінен жігітке ұрттатып, ғақыл-естен тандырып, көзін шырадай жандырып, аса жанындай жақсы көргендігіне қылық қызметімен нандырып, жігіт те күйіне түсіп, көңілі көтеріліп өсіп, екі көзі мөлдіреп, қадалғаннан қадалып, қыздың өңменінен өткендей тиісіп, ұят-ардан кешіп әйел жынысынан еркектің ерік әліне (алдына) қоймай, керек қылғанын дәмепіп, жалынып-жалпая бастады. Құшақтаса, қымсынбайды; сүйсе, шімірікпейді. Қалай уқаласа, уқалауына көнді.

– Бірақ бүгін маған аял бер. Ертеңгі күннің таңы атсын! Тайдай тал түсте адал неке, ақ жолмен қосылайық. Бұл жер аса адалдықты ұнатады. Иненің көзінде арамдыққа (арамдыққа) басуға жол жоқ. Бір соқырдың қобалжығанына қозғалып, жігіт болсаң, менің етегімді былғама! «Асыққан – жетпес, бұйырған – кетпес» – деген бар емес пе?! – деп, о да жалынды дейді. Мұның бойын әбден билеп жеңіп кеткендігі сондай, айтқан сөз құлағына да кірмейді, өзі есі-түсін де білмейді. Екі көзі қыздың бетінде, екі қолы смшек, тамақ сықылды жоғарғы дене етінде. Сабыры қалмағаннан шыдай алмай, қолды төменгі жаққа соза бастады.

Қыз жалынып:

– Бір жұмысқа кірмей, өзіңді тоқтата алмай тұғын болсаң, өзімнен де артық бір сұлуды қойнына салайын! – деп, Сыросминсақ деген бір қызды шақырып алып:

«Мал – жан садақасы, жан – ар садақасы», – мен саған жанымды қинамайын. Бір түнге шыдай алмағандығыңа арымды қимаймын! – деп, жалынып-жалпайып Сыросминсақты қойнына салып, өзі тұрып кетті дейді. Бұл өз билігінен айрылып, соқырдың билігінде қалған кісі, ойына алғанын қылып, көңілі дауалап тынып жатты да қалды. Ағарып таң атты, жарқырап күн шықты. Бір мезгілде оянып, есін жиып, көзін ашты. Ғақыл-есіне келген соң, жындылық мінез бәрі бойдан қашты. «Ұрылған екенмін ғой! Құдай мені неден мұндай маскара қылды?!» – деп өкініп өзіне-өзі пұшайман болып: «Суға шомылып адалданайын!» – деп, оңашаланып барып суға бір сүңгіп, басын көтеріп алғанда, манағы жолдасының қасынан шықты. Қайта сүңгіін десе, су жоқ. Не қыларын білмеді. Хайран-асыр, таң-тамаша, мең-зең, сал-сал, ессіз-түссіз, дал-дал. Көз басқа нәрсені көруден қалды, тіл бөтен сөзді сойлеуден қалды. Алғашқы көрген қыздың суретін (сортын) бір ойлайды, ол көз алдына бір елестейді. Онан соңғы өзін әлпештеп аялаған қыздың қылық-қызметін ойлайды. Ол көз алдына бір елестейді. Онан соңғы көңілін дауалатқан қыздың етінің жұмсақтығы ойына

түседі. Ол көз алдына бір елестейді. Бұ жалғанда мұндай зор пәлеге ұшыраған кім бар дейсіздер?! Өзер зорға киімін киініп, аяғын басырын да білмейді, баспасын да білмейді. Оның үстіне және таста бір жазу сайрап тұр: «Бұл жерге кімде-кім кез келсе, суға бір шомылған соң, титтей (биттей) кідіріп тұрмасын, олай-былай (пұлай) мойнын бұрмасын! Не дию пері өлтіреді, не жайын, не айдаһар жұтады. «Бас аман, жан сауға!» – деп, жөнелсін!» – деген.

«Өлейін десе, жан тәтті; өлмейін десе, дерт қатты». Амалсыз аяндап жөнеле берді. Жолдасы да хайран-асыр. «Аттан жығылғанды пері аңдиды» деген осы екен-ау! Не қылса да, судан бұған бір нәрсе жабысты. Жын соғып кетті ме, пері соғып кетті ме?!» – деп, ол олай ойлап, бұл былай (бұлай) ойлап, екеуден-екеуі елсізде бір-біріне тіл қағысып, сөйлесуден де қалды. Шыншыл өз көргенімен хайран-асыр, суайт мұны көріп хайран-асыр – қайыққа мініп, дарияға түсіп келе жатып, бір зор кеме көрінді. Кемеге келсе, іші лық толған сандал ағашы. Тірі жан қырылған, жанды қарға да жоқ. Бұлар иесіз қалған кемеге келіп ие болды. Бұл кеменің жайы: бұл дария мұхит екен, Хиндстанға (үндістанға) астасқан жағы екен. Мұнан құрғаққа шыққан Хиндстаннан шығады екен. Ол заманда Хиндстанда бір Хысырау патша бар екен. Соның жалғыз қызы болған екен: заманасының сұлуы екен. Көрген кісі талып, өліп қала береді екен. Сол қыз басы айланып (айналып), көзі қараятұғын бір ауруға ұшырап, дүниедегі бақсы, балгерлерді жинаса да, еш дауа қыла алмай[ды]. «Бұған сандал ағаштың ісі жақсы» – дегенмен, патша жұртқа жар салған екен: «Сандал ағаштың бір тұтамын бір алтыннан аламын!» – деп.

Қызына сандал ағаштан үй жасатпақ болып, соған сандал ағаш алып, тиеп (түйе) келе жатқан бір керуен екен. Өздері су соғып, дерт тиіп, қырылып мүкәммалдары иесіз қала берген екен. Шыншылдың әуелден басқа дәнемемен ісі жоқ. Суайт көп дүниені көрген соң, тыңдайып кетті. Өлген жанның бәрін дарияға тастады, жалғыз өзі иеленді. Ақыры келіп құрғаққа бір шықты. Сөйтсе, Хиндстан патшасы Хысырау хан дария жағасында сейілге шығып жүр екен. Кемсіні көрісімен, кісі шаптырды. Екі кісіден басқа жан жоқ. Шыншылға:

– Жүр! – деп еді, басын шайқады:

– Менен аулақ, аулақ. Анау барсын! – дейді.

Суайт: «Кұдай берді ғой!» – деп қуанып, «Бұған бір өтіріктің суын ағызып, майын тамызайын!» – деп, ханның жіберген кісіне еріп, ханға барды.

– Жаным, кімсің? – дейді.

– Қыр қыдырған, су сыдырған, тау асқан, тас басқан, жүрген-тұрған жерімнен жын-шайтанның ұясы қашқан «Хожай саудагер» – деген саудагермін! – дейді. – Дария ішінде келе жатқанда, қызыл жел ескектеп, құл-күнім бәрі қырылып, жалғыз-ақ құлым қалды кемеді, малдың басында. Артқан-тартқан жүгім сандал ағаны! – дейді.

Патша:

– Іздеген жоғым табылды! – деп қуанды.

Әлгі сөз аузынан шығуы мұң екен, ісіп, кеуіп, киіміне сыймай, кеу[десі] жарылып өлді. Патша өмірінде көрмеген нәрссесі болған соң, жаман шошып кетті. «Мұны жуып көміңдер!» – деуге де аузы бармады, өлген жерінде қала берді. Ол жерден өздері былай қашып кетіп, кемеді қалғанына кісі жіберді. Шыншылды дедектетіп алып келді. Ол кіріп келгеннен-ақ көрген жұрттың бойы иіп, еміреніп, сүйсініп, қарасын көрумен көңілдері тойып қалды. Оны сөйлетіп еді, онда бір мүлтік өтірік бола ма? Иесіз кемеге өздерінің қайықпен келіп киліккенін сөйлеп, айдан жарық, күннен раушан қылып айтып берген соң, патша да мұның шыншылдығына ден қойып аузынан шыққан сөзіне тойып:

– Жаным, бізден қалағаныңды ал, көңілге алғаныңды айт! – дейді.

– Уай, тақсыр-ай, сізден не қалайын, не сұрап алайын?! Елім-жұртымнан айрылып келіп түстім қолыңызға, ғазиз тәнде шыбын жаным пида болсын жолыңызға! Сіз патша да, біз құл. Қарақан басыма азаттық берсең, Құдайға құлшылық қылып, Жасаған Иемнен сізге өмір тілеймін! Тілеуқорыңыз болуға жарасам, соның өзі маған бақ та, тақ та! Міне, шындығым! – деп, жер сүйді дейді.

Патша мұның сөзіне еріп-елтіп кетті. Қасына алып, уәзір етті. Онымен де қоймады. «Алмаймын!» – десе де, зорлап ықтиярсыз қызын косты. «Қожаны жықпас па, аузына тықпас па» – дегендей қылып, ақ некені қиды, ал шымылдық құрды, алаша, төсек салды. Патша қызы қолына емін-еркін бір бай тиген соң, қуанып қалды. Мұның әлі қызбен ісі жоқ, ұялғаннан түзу де қарай алмайды. Есі-дерті баяғы бір қиялда жүр. Патша қызы мұнан мән-жайын сұрады. Бұл бастан кешкен, көрген-білгеннен түк қалдырмай сөйледі. Патша қызы:

– Жарайды, Құдайдың бір заманда бір түзу жаратқан жаны екенсің! Сол түзулігіңнен Құдай саған не берсе де, шын берген екен. Енді мен сөйлейін, сен тыңда! – дейді.

– Құдай Тәбәрік Отғылы әр заманда бір сұлу жаратады екен де, жан біткенді оның бетіне үңіліп қаратады екен. Сонда оны: «Жалған дүниенің жүзіне бір жақсылық берсін!» – деп, жаратпайды екен. «Біреудің ажалына, біреудің бейнетіне себеп үшін жаратады екен. Адамзаттан өлгеннің ұшы-қиыры (ғұйыры) жоқ. Бір жын патшасы маған ғашық болыпты. Қанша аңдып келгенмен, ұрлап алып кете алмай, маған қосылуға қолы жете алмай, басымды әңкі-тәңкі (әңгі-тәңгі) қылып, құлағымды азан-қазан қылып шулатып, есім ауып талын қалатұғын бір ауруға душар қылып кетіпті. Сонан соң атам балгер, бақсы, не қожа, молда тауыпты, жинатып ем-дом қылса, бірде-бірі қонбапты. Ең ақырында дағдарғанда, жұрттың тапқаны, тауып айтқаны сол болыпты: «Сандал ағашын тұтатса, талған кісі есін

жиюшы еді. Бұл қызыңызға сандал ағашынан үй салдырып, соның ішіне бақтырыңыз!» – дегенменен менің атам бар қазынасын аямай жұмсап, сандал ағаштан үй салдырып, ойына келгенін қылыпты. Сонан кішкене серпіліп, тәуір болыппын. Болғанмен де анық жазылмасам керек. Анда-санда жын-перінің қанатының суылдағаны, өздерінің улаған-шулаған дауысы құлағыма естіліп тұрады. Сол жын патшасы маған ғашықлықпен атам салған сандал сарайды о да өз жерінде салдырыпты. Оның ішіне менің суретімді (суретіміні) орнаттырыпты. Оның күтушісіне қырық қыз қойыпты. Құдай айдап, онда барып, сенің көріп ғашық болып жүргенің түнде көрген түс емес пе? Сені сонда айдап барған Құдай мұнда айдап келіп, міне, көріп отырғаның өң емес пе?! Өң мен түс – екеуінің арасы жер менен көктей емес пе?! – деген соң, бәрі өзінің бастан кешкен, жүрген-тұрған әңгімесінің шешуіндей болған соң, Құдайдың қуатына хайран-асыр қалып, қыз сөзіне әбден сеніп наныпты.

Еркек пен ұрғашының арасында болатын қолқаны бірінен-бірі емін-еркін алып, барша мұрат басына, сақалы көтіне жетті дейді.

Ғамза, Лумза әңгімесі

Пайғамбар заманында аға-іні – бір туысқан екі жігіт болды. Біреуінің аты – Ғамза, біреуінің аты – Лумза. Өздері жалаңаш, кедей: ішер ас, киер киім аз. Бірақ мінездері оңды, қыздан қылықты, екі аяқты адамзаттың жорғасы, намаздан қалмайды. Намазға жұрттан бұрын келеді, жұрттан соң шығады. Егіз қозыдай жарасып, жұрттың көзіне түсіп, аузына ілінді. Сөйтіп жүргенде, ан хазіретіміз бір соғыстан түскен олжа үлестіргенде, екеуіне екі қара қой берді. Мұбарак алақанымен қойдың арқаларынан бір-бір сипап, екі қара қойды үйлеріне алып барды. Қойлар – бұты толған бұлақ болды. Бүгін қырықса, ертең жүні өсіп шыға келеді. Құдайдың құтты күні қырқатұғын болды. Киім, тамаққа мол жарыды. Бұрын жоғында екен, ішіп, жеп, киіп, дәндеген соң: «Барлық жақсы екен ғой, байлық жақсы екен ғой!» – деп баюға құмар болды. Ан хазіретіміздің қыңқылдап, құлағының тынышын кетірді.

– Ағайынды екеуіміздің баюымызға бата берсеңіз екен! – деп.

– Қой, балам, осы екі қойдың жүні, сүті сендерді аш қылмайды, жалаңаш қылмайды, осыған қанағат қылыңдар! Бай болған Қарабайдың не болғанын құлақтарың естімеді ме? – деп еді. Ондай-мұндай сөзге тоқтамады:

– Хазірет, Оспан да бай, Сәдуақас та бай, Ғаббас та бай. Байлар пәлен құл азат қылады, ашқа – тамақ, жаяуға – ат, жалаңашқа тон береді. Оның сауабын өзіңіз айтып тауыса алмайсыз. Құдайдың қанша мол жақсылығын бізден қызғанасыз ба? – деген соң, құлағына маза

бермеген соң, шын ықыласпен емес, «Жығылған жағыңнан тұрма!» – дегендей:

– Малдың астында қал! – деп, бата беріпті. Сонан соң бұлар дүрілдеп байып, шаһарға түгіл, далаға сыю қайда, жонға шығып кетті, қиыр жайлап, шет қонып, ұзақ мойынға кетіпті. Қайыр, бұлардың байлығы сондай, малының санына жете алмапты. Артқысын санаймын десе, алдыңғы санағанын ұмытып қала берсе керек. «Сан жетпеген!» – деп, сондай малды айтса керек.

Бір күндерде ан хазіретіміз зекетші жіберіпті. Барған зекетшіге зекет беру қайда, Әбу Жаһил Лағын Мұхаммед хақында не айтқан болса, Құран сөзіндей жаттап алған екен. Ылғи пайғамбар хақында қиянат, ғайбат сөзді ағасы бастап, інісі қостап:

– «Баяғыда бір-екі қара қой беріп едім» – деп, біздің қыр соңымыздап қалмай-ақ жүр екен ғой! – деп, барған зекетшіні жанымен қайғы қылып жіберіпті.

Зекетші келіп, көрген-білгенін айтқан екен, нанбапты. Нанбаған себебі – мұның алдында бір жұртқа зекетші жіберіп, ол зекетші барған жерін жамандап, қиянаттап келіп, пайғамбар соғыс ашуға мобилизация қылып, Халдібін Лулитті әскербасы қылып, аттандырып, бұлар барса, алдыңғы сөз шіп-шикі өтірік шығып, соның хақында: «Жалғаншының сөзіне нанып, арандап қалмаңдар!» – деген аят келіп отыр екен. Ол аят мынау: «Иа ирһалдин әмұна ан хакім пасықпын ба фітбинпуан тысибуа маф ғатим иадмен» – деген аят келген.

Зекетшілердің сөзіне нанбай, ан хазіретіміз өзі барыпты. Барса, малдың астында қалған екен. Қойдың жүні тау-тау, төбе-төбе болып және сол пайғамбар барған күні қой қырықтырып науқан, болып жатыр екен. Пайғамбар барған соң, «апысы кіріп, күпісі шығып» асып-сасып:

– Уай, тақсыр-ай, Құдай [сізді] де көрсетеді екен-ау! Жақсы келдіңіз! – деп, «жайылып жастық, иіліп төсек» болып, ағайынды екеуі жорғалағанда, Уәли ханның асында жорға бәйгесінің алдында келген Жананның көк ала жорғасы мен ханның сырғанақ боз жорғасы айдалада қалыпты. Ағасы інісіне:

– Тұр, мал ап кел, сой! – дегенде, інісі шыға беріп, ағасына көзін қысыпты. Онысы: «Өзің бері шығып кетші!» – дегені екен. Ағасы:

– Әлгі семізін ап келмей, арығын ап келер, өзім шығайыншы! – деп, жүгіріп шығып, екеуі сыбырласып:

– Аузын үріп, аяғын сыпырған жарықтықтарды қалай қиып, бас салып соямыз? Жетім күшінде не жемеді дейсің? Бір мысық сойып, палау басайық! – деп, жанға көрсетпей, мысық сойып, палау басты дейді.

Табақты көтеріп пайғамбар алдына ап келіп қойған заман бір бүртік ет табақта қалмай, мысық тіріліп, шек-қарнын шұбатып, мияу-

лап, жүре бергенде, екеуі жүгіріп шығып, ұялғаннан жүннің арасына кіріп кетіп, қайта жарық жалғанның жүзіне шыға алмай, қара күйс болып кетіпті. Қара күйе өзі екі түрлі болады: себебі сол дейді, солай болғаны үшін. Бұл әңгіменің қиямет қайымғаша айтылып жүруіне мұның хақында Уасейл сүресі келген деседі. [Мағынасы мынадай айтылады...]

«Айналайын, Һамза, Лумза, малды үсті-үстіне топырлатып жиды. Санап санына жете алмады ... ойлады: «Сол жиылған мал сол бойымен тұрады. Өзімізге өлу жоқ, ол малға ешқайда кету жоқ», – дейді. Ол мал ол дүние жиюшының өзіне Хұтыма деген – тозақтан кейін болмайды. Хұтыма деген тозақ ішіне түсісімен, күйдіріп жібереді екен. «Сондай ол Һамза, Лумза да жүннің ішіне кірсімен, күйіп күйе болды!» – дейді. Жалғанда осы Һамза, Лумзаны еліктеушілер ақыретте Хұтыма атлы тозаққа кіргенде, түсісімен, күйе болып кетсе керек.

Заманына қарай амалы

Бұрынғы заманда бір адам қатынымен араз болыпты. Болған себебі – қатынының өз байынан басқа жақсы көрер тамыры болғандықтан. Байы үйден шығып кетсе, тамырын шақырып алып, ойына алғанын жұмыстай беретұғын болғандықтан, байы кіріп келе сабап еркектің күшін қолымен көрсетіп, бірін-бірі көргісіз болып, өйткенмен бірінен бірі кете алмайды. Қосақталған екі хайуандай бір арыснай (арестный) домға қамалған екі арестанттай күн кешіріп жүре беріпті.

Бір күн[i] қатынының тамыры қойынында жатқанда, даладан байының келіп қалғанын сезіп, қатын есікті ішінен тарс бекітіп алып, байы кіре алмай, есіктің алдында тұрғанда, көше жақтан бір жаршы жар салып жүр екен:

– Хан түсін жоруын білетұғын түс жорушы бар ма?! – деп.

Қатын терезеден айғайлап, жаршыны шақырып алып:

– Есіктің алдында менің байым тұр, түс жоруын жақсы біледі. Айтқаны далаға кетпейді. Жалғыз-ақ ұрмаса, соқпаса, кинамаса, білмейтұғын жаман әдеті бар. Өзін өлтіре ұрса, сонда шешіліп сөйлейді! – деген соң, ханның жұмсаған жендеттері ерік-әліне қоймай, сүйретіп ала жөнеліп, ханның алдына апарыпты.

– Түс жоруын білемісің? – деген екен.

– Жоқ, тақсыр, білмеуші едім! – деген соң, алып келген жендеттер айтыпты:

– Өзінің қатыны бізге барлық сырды айтып берді. Ұрмай, соқпай сөйлемейтұғын әдеті бар өзінің! – дейді.

– Ендеше ұрындар, соғындар, кинаңдар! Тұщы етіне ащы таяқ тисе, долданып, ашынып сөйлейтұғын бойында бір бөлек айтатұғыны бар шығар! – деп, дүрсілдеттірді дейді. Жанына таяқ батып бара жатқан соң:

– Тақсыр, дат! – дейді.

– Арызың болса, айт! – дейді.

– Үш күн мәулет беріңіз, оңашаға барып, елсіз жапанда ұйықтап қалып, сіз не көрсеңіз соны түсімде көріп, сөйтіп келіп айтушы едім, – дейді.

– Жарайды, – деп, босатып қоя берді.

Хан алдынан былай (бұлай) шығысымен, құба жон, құла түзге бет қойып жөнелді. «Үш күнге шейін іздеген жан таба алмастай, бір тасаға жстермін!» – деп, сол кеткеннен мол кетіп бара жатыр еді. Жапанның сары даласында біреу мұның атын атап шақырады:

– Ай, пәленше, қайда барасың? – деп.

Жан-жағына қараса, өзінен басқа қарайған, қалқиған жан жоқ, жүре берейін десе, шақырып қоймайды. Қараса, бір жылан басын қакитып, шақырып тұрған. «Осы менің атымды айтпай танып, сұрамай біліп тұрған жылан да болса, тегін жылан емес қой!» – деп, жуықтап, жанына барды.

– А, пәленше, қорықпа, саспа! Хан түс көріп, сол түсін саған жоры! – деп, қинап, қыстаған соң, жаныңнан қорқып кетіп барасың ғой! Ханның түсінде не көргенін айтайын және оның жоруын үйретейін. Ханшың өзіңе бергенің жарымысын маған қиямысың өзің? – дейді.

– Ойбай, саған түгел әкеп берейін, маған ханның бергенінің керегі жоқ. Жаным өлімнен қалса, маған соның өзі зор олжа! – дейді.

– Ой, байғұс-ай, «Судан өткенше, қызымды берейін, деп, өтіп алған соң – аузыңды сі...ін!» – деп айтатұғын қазақтың бірі емессің бе? Бүтін әкеп бер – деп, не қылайын, жартысына қалыт (қалта) қылмасаң болады!» – деп, әбден кешіріп, жылан сөйлепті. – Хан түсінде көкпен жылан, шаян, құрт, құмырсқа жауғанын көрді. Өзі қорқып, түсімде соны көрдім! – деп айтуға да аузы бармай: «Не көрдім түсімде, соны тап та және жоруын айт!» – деп, қинаған ғой сені. Ол түсінің жоруы – заман жаманға айналады: ұрлық, зорлық, өтірік көп болады. Бү күнгі уәдесінде ертең ешкім тұрмайды. Біреуді біреу жеу, біреуді біреу өтірік алдау, арбау – жұрт түрі солай болады.

– Жарайды, ханның бергенінің қақ жартысын саған ап келіп, алдыңа қояйын! – деп, қайта берді.

Келіп ханға сөйлескен соң, хан түсін тапқанына риза (ырза) болса да, «заман жаман болады!» – деген соң, мың ділда сыйлапты. Бұл мың ділда қолына тиген соң, «Алтын көрсе, періште жолдан шығады» – деген бар ғой, «Жыланға ділданың не керегі бар, маған енді жыланның не кересі бар?!» – деп, үйіне барып, тымпиып жатып алды дейді.

Айлардан айлар өтті, жылдардан жылдар өтті. Баяғы хан тағы бір түс көріп, белгілі түс жорушыны шақыртты дейді. Шақырғанмен қоя ма, ерік әліне қоймай дедектетіп алып келіпті. «Білмеймін десем, тағы да ұралы ғой!» – деп:

– Тақсыр, үш күн мәулет! – депті.

– Жарайды, бар! – деп, қоя беріпті.

Тағы да жазы жапанға, құла түзге каша жөнелді: «Енді маған баяғы қыдыр болған жылан қайда? Жылан ұшырағанмен, не бетімді айтамын, қалай ұялмай, оны көремін? Не болса да осы бетіммен қаңғи берейін!» – деп, бара жатса, баяғыдай атын атап, жылан тағы шақырды дейді.

Аяғымен басып баруға жарай алмады. Жерге жата қалып, бетімен басып, зорға барды дейді:

– Саған қарар жүзім де жоқ, айтар сөзім де жоқ! Алсаң, міне, бас алмасаң, алдияр бас! – деп, жыланның аяғына бас қойып, жатып алды дейді.

– Көтер басынды! Байғұс, енді мұнан былай өтірік айтпасаң, ендігі бергеннің жартысын ап келіп бересің! Оныңа да көнейін! – деген соң, қуанып, ұшып тұра келді:

– Ендігі бергенін түгел ап келіп, алдыңа қоймасам ба? Менен ұрғашының жаман жері жақсы деп біл! – дейді.

– Жарайды, антың толық болды. Хан түсінде көктен қой жауғанын, қозы жауғанын көрді, қуанып оялды. Бастапқы түсін қорыққанынан ұмытты, бұл түсін қуанғанынан ұмытты. «Қорыққан, қуанған – екеуі бір бас» – демеп пе еді? Оның жоруы – заман жақсылыққа айналады (айланады). Жылан мен бала ойнағандай, итқұс пен қой ойнағандай: «Қой үстінде торғай жұмыртқалайтұғын» заман болады! – дейді.

Еліктей ұшып, елпілдей басып, ханға келіп:

– Тақсыр, түсіңізде көктен қой жауғанын, қозы жауғанын көрдіңіз бе? – дегенде:

– Рас, рас, көрген түсім – осы еді. Енді мұның жоруын айт! – дейді.

– Тақсыр, бұл түсіңіздің жоруы – заман оңға айналды, жамандықтың жолы байланды. Енді заманыңыз бір түрлі, бұрын соң да ешкім көрмеген жақсы заман болады! – деген соң, хан қуанып, он мың ділда берді.

Қолына түссімен: «Қайдасың, жылан, енді көрінші!» – деп, асып-сасып, желпектей басып, жолда сүрініп, мүдірместен, титтей кідірместен, жыланның алдына алып келіп, бәрін төге салды:

– Алшы түгел бәрін сен! – деп.

Жылан айтты:

– Ой, байғұс-ай, баяғы мың ділданың жартысын әкеліп беруге қимай, өтірік айтып кеткен пәленше сен емессің бе? Бүгін қайдан әулие бола қалдың?! Мен сені сөзге түсіндірейін. Заманды адам билемейді, адамды заман билемек! Баяғыда заман көтін көрсеткен заман еді. Заман оңға айналмай (айлапбай), қыңыр қисыққа айналған еді. Сондықтан сені заман шыры жеңіп, өтірікші болып алып, келе алмағаның сол. Бұл күнде заман бетін көрсеткен заман. Заман оңға

айналып, өтірік зым-зия жоғалып, шындық күшейіп, ұрлық жоғалып, біреудің біреу бір сабақ жібіне қиянат қылмайтұғын болып, зорлық жоғалып, әділет күшейіп, сол заманның жақсылығының әсері (шыры) сені шыншыл қылып, айтқанда, табанын аудармай тұра қалатұғын жігіт қылып тұрғаны. Сенде жазық та жоқ, әулиелік те жоқ. Өтірік сөйлетсе, заман сөйлетті. Шыншыл қылса, заман қылды. Солай болғаны үшін айтылады: «Заманына қарай – амалы» – деген сөз сонан қалған! – дейді.

Дүние бір күн көтін көрсетпек, бір күн бетін көрсетпек! «Дәл осы күн дүниенің көтін көрмесе, бетін көріп тұрған бір жан жоқ!» – десен, өтірікші болмайсың. Көктен жылан, шаян жауғанын бұрынғы түсінде көрген болса, бұл заманның адамы өңінде көріп тұр. Ешкімге өкпе жүрмейді. «От ішінде мақта, // Мактадан Құдай сақта!» – деп, жүре бергеннен басқа дәнеме өнбейді.

Ақылдың пайдасы

Ерте уақытта бір патша болыпты. Патшаның әдеті үстіне жабайы киім киіп, жабайы адам болып, шаһарын аралап жүреді екен. Бір күні бір жерде бір адамды көреді. Басына ат басындай алтын, аяғына қой басындай алтын жастап жатыр екен. Патша бұған келіп:

– Сен не ғып жатқан адамсың? – деді.

Ол айтты:

– Мен ақыл сатып, кәсіп [етіп] жүретін адаммын, – деді.

– Мынау алтындарым сонан жинап алған пұлым, – деді.

– Ендеше маған да бір ақыл сатасың ба? – деді патша.

– Сатайын, – деді адам. – Сізге осы ақыл қайырлы болсын, – деп, мынау ақылды береді, сатады: «Не жұмыс, не іс қылсаң, ақылмен, сабырмен артын ойлап істе!» – деген сөзді береді.

Патша бір ділда беріп, алып кетеді. Үйіне келгеннен кейін, үйінің қабырғасына, әрбір ұстайтын орамал, дастарханға сол сияқты неше түрлі нәрселеріне жазып қояды. Бір күні патша шаштаразыға:

– Сен бүгін біздікіне жүріп, менің шашымды алып берші! – деп, шақырып кетеді. Артынан шаштаразы кешікпей келеді. Шаштаразының патшаның шашын алайын деп келе жатқанын біліп, патшаның бас уәзірі алдынан қарсы жолығып:

– Патшаның шашын қандай пышақпен аласың? – деді.

Шаштаразы өзінің күнде шаш алып жүрген ағаш сапты пышағын көрсетті. Онда уәзірі айтты:

– Сенің ол пышағың патшаның шашын алуға лайық емес. Мә, сен мынау пышақпен ал! – деп, уәзір өзінің алтын сапты ұстарасын береді.

Ол алып келеді де, патшаның үйінде жазулы тұрған жазуды көріп: «Не іс қылсаң, ойлап істе, – деген сөз дұрыс қой деп, – қой,

өзімнің күнде алып жүрген ұстарам лайық болар!»[деп], алтын сапты ұстараны былай қояды да, ағаш сапты ұстарамен алады.

Патша көріп отыр, ойлап отыр: «Бұл маған менің шашымды алуға алтын сапты жақсы ұстарасын қимай отыр. Бұл ұстарасын менің шашымды алуға қимағанда, енді кімге қияды?! Шашты алып болсын. шашты алып болған соң, оның сазайын тарттырамын!» – деп, шашын алып болған соң, бір жасауылын жіберіп, бас алатын жендетін шақыртып алып:

– Шаштаразының басын ал! – дегенде, шаштаразы:

– Дат, тақсыр! – деді.

Патша:

– Айт! – деді.

– Айтсам, тақсыр, менің жазығым не, айтып өлтіріңіз! – деді.

Патша:

– Айтсам, екі ұстара әкелдің: алтын сапты, ағаш сапты. Алтын сапты жақсы ұстаранды менің шашымды алуға не себепті қимадың? Жазығың сол! – дегенде:

– Тақсыр, оның себебі қимағаным емес, себебі бар. Себебін айтайын. Алтын сапты ұстара менікі емес. Оны сіздің өзіңіздің бас уәзіріңіз беріп, жаңа осында сіздің шашыңызды алуға келе жатқанымда, алдымнан қарсы жолығып беріп еді: «Патшаның шашың[a] мына алтын сапты ұстара лайық, осымен ал!» – деп. Мұнда үйіңізге келген соң, сіздің мына жазуыңызды көзім көріп: «Қой, сырын білмеген аттың сыртынан жүрме!» – деген бұрынғылардың мақалы да бар еді, – деп, – күнде көзім көріп, қолыма ұстап үйренген өзім ұстарам жақсы болар! – деп, алған себебім сол! – дегенде, патша бір жасауылын жіберіп, уәзірін шақыртып алып, шаштаразыға:

– Мынаның шашын ал, өз ұстарасымен! – деді.

Шаш алып болмай-ақ, уәзірдің табанда жаны шығып кетіпті. Онан кейін патша бағанағы ақыл сатушыны өзіне бас уәзір қылыпты. Тағы да патша бір күні шаһар аралап жүрсе, базарда нан сатушы біреудің нанын талап, таласып алып жатады. Патша да бір нанын алып дәмін татып көрсе, наны өте тәтті екен. Патша оған айтады:

– Сен маған үйінді көрсет. Сенен күнде нан алып тұрайын, – дейді. Ол үйіне патшаны ертіп барып, тамақ жайын аралатып көрсетіп, енді бір үйге алып барса, үйдің іші толған адам, бәрі темір көгенмен көгенделіп жатқан. Патшаны да бірге көгендеп салады.

Патша жоғалады. Уақытында үйіне бармайды. Патшаның жоғалғанын ешкімге сездірмейді. Ақылды уәзірі өзіне белгілі ақылы бар: «Артын ойлап іс қылу керек», – деп, ешкімге сездірмеген, артын ойлап іс қылуды ойлаған.

Күнде біреуін сойып, майына нан пісіріп, базарға сатады. Бір күні патшаны союға кезек келеді. Патша жалынып айтады:

– Сен мені сойма, мен саған нан сатқан пайдаңнан артық пайда келтірейін – дейді. – Маған кілем тоқитын құрал тауып бер! – деген соң, басқа бір биік үйге, оңаша кілем тоқуға қояды. Патша кілемін тоқып бітіреді: өзіне белгілі ақылды қоса тоқып.

– Ақыл белгілі ойлап, іс қылу басқаның әлі келмейді. Осы шаһардың патшасына сат, мың ділладан кемге берме! – деп айтып жібереді.

Айтқанындай, дәл сатып келеді. Бағапағы бас уәзірі, ақылды уәзірі біледі: патшаның тірі екенін, мынаның білетіндігін сезеді де, бұған айтады:

– Үйінде енді осындай кілемің бар ма? Бар болса тағы аламын! – дейді.

– Бар – деген.

– Ендеше екі есе артық бағаға аламын, үйіңді көрсет! – деп, бір жасауылын қосып жібереді. Артынан жансыз үш жасауылын жіберіп, оның соңынан өзі он жігітпен барып тінтіп қарап, патшаны, басқа көгендеулі адамдардың бәрін тірі тауып, тұтқыннан босатып алады. Патшамен көрісіп жыласып жатыр. Мана жоғарыда патша жоғалған күнде ақылды уәзірі патшаның жоғалғанын жарияламаған, көпшілікке сездірмеген, артын ойлап іс қылуды ойлаған.

Әлгі кісі өлтіріп, кісі етін сатып пайдаланушыны мойнына темір шыныжыр тағып сүйретіп өлтіріпті.

Екі патшаның білместігі

Біреуі Мысыр, біреуі Бағдат, Басра шаһарында болатындығы бар. Сөз басы Мысыр шаһарының патшасы бір күні өзінің қол астындағы халқын жнып алып, сахара майдан жеріне сейілге шығып, шаттанып отырғанда, барлық халқынан, жолдастарынан сұрайды:

– Жасырмай айтыңдар: өз тұсымда дүние жүзінде менен асқан көрікті, ақылды, данышпан адам бар ма? Көрген, білгендерің бар ма? Егер бар болса, менен қорықпай, ұялмай, жасырмай айтыңдар! – дейді.

Дегеннен кейін көптің ішінде бір жігіт адам айтады:

– Маған айтты деп ренжімесеңіз, қаһар қылмасаңыз, мен бір адам көрдім. Ол он қабат артық. Ақыл да, көрік те, мінез де, инабат та, ғылым да, мал да, ой да, бой да – бәрі де сізден артық! – дегенде, патша айтқан жігітке қаһар етіп:

– Сол айтқан патшанды тауып алып кел. Әйтпесе басыңды аламын! – деп, қаһар етеді.

Бұл жігіттің айтқан патшасы Басра шаһарының патшасы еді. Бұл жігіт патшадан мәулет сұрап, Басра шаһарының өзі көрген патшасының шаһарына барып жетіп, патшаның [үйіне] қалжырап жетіп, есігіне барып, қақпасын қаққан соң, есігін ашады, үйіне кіргізе-

ді. Кіріп, патшаның алдына келген соң, патшаның алдына жығылып, талып, ессіз болып, бірнеше күн жатады. Патша данышпан адам болғандықтан: «Бұл жігіт алыс жерден келген адам. Мұнда бір сыр бар шығар!» – деп, бірнеше тыныққанша күтіп, сыйлап, өзіне келтіреді. Бірнеше уақыттан кейін өзіне келген соң, жөнін, жайын сұрап, қайдан келген, қайда баратынын, жұмысын сұрап біледі. Жігіт бастан-аяқ келген, жүрген, көрген әңгімесін айтады, патшаны іздеп келгенін айтады. Егер бұл патша ана патшаға көрініске бармаса, жігіт өлетіндігін айтты. Патша жігіттің, бармаса, өлетіндігін ойлап, амалсыз бармақ болады. Жол жабдығын ыңғайлап, үйінен, шаһарынан бір қонақтық жерге барғаннан кейін:

–Үйімде бір өте қажет, адамға айтпайтын бір нәрсем ұмыт қалыпты, – деп, түн ішінде үйіне қайтып келіп, күзетшілеріне патша екенін білдірмей, көп алтын сыйлап, өз үйіне өзі сөйтіп кіріп барса, төсегінде қатыны мен бір бөтен жігіт бірге жатыр екен. Патша қолындағы қылышпен екеуін бір-ақ кесіп өлтіріп, қайтадан жолына келіп, бірнеше күн жол жүріп, Мысыр патшасының үйіне келіп тынығады.

Бірнеше күндер өткеннен кейін екі патша әңгімеге келіп, жолаушы келген Басра шаһарының патшасының ажары күн-күн сайын бәсең тартып, ажары түсіп, жүдеу тартып, уайым-қайғыда болып, күрсініп жүдегендік, көңілінде ауыр қайғысы барлығы біліне бастайды. Екі патша бір күндері көңілдерін көтеру үшін далаға сейілге шығады. Екі патша сейілге шығып, шаһар сыртында биік тау бар екен. Тау басына шығып, тау басынан шаһарға көз салып қарап тұрса, патшаның әйелі қырық қыз, қырық жігіт нөкерімен о да сейілге шығып, шаһар ішінде бау-бақша ішінде гуляйть құрады. Патшаның әйелі ді бір жігітпен гуляйть құрғанын алыстан, тау басынан патша өз көзімен көріп, екі патша бастас болып, екеуінің мұңы бір келіп, екеуі енді түсіп: «Бүйтіп мынаны көріп, мына дүниенің ішінде жүргенше, о дүниені бер!» – деп, құдай жолына түсіп, мал-жанынан безіп, қаңғып келе жатып, бір қалың ағашты бәйтерекке келіп, бәйтеректің түбінде ағып жатқан тұщы мөлдір бұлақ бар екен. Су ішіп, сусындарын қандырып, дамылдап отырғанда, бір айдаһар жылан келеді. Екі патша айдаһардан қорқып, бәйтеректің басына шығып паналайды. Біраздан кейін айдаһар жөніне кетеді. Енді аздан соң, бір дәу келеді. Арқасында арқалаған алтын әбдіресі бар. Екі патша айдаһардан құтылдым ба деп отырғанда, дәуге кез болып, шыбын жандарынан үміттерін үзіп отыра берді. Дәу келді де, жоғары-төмен еш нәрседен қауіпсіз ешқайда қараған жоқ. Бұлақтан суды бір-екі ұрттап алды да, арқасындағы әбдіресінің аузын ашып, ішінен ай мен күндей бір сұлу қызды шығарып алып, ойнағаннан кейін, ұйықтап қалды. Біраздан соң қыз түсіп, бұлақтың басына суға шомылып, жуынып, бұлақтың шетіне отырып, шашын тарап отырса, судың бетінде екі көркем жігіттің сәулесі түсіп тұр.

Қыз көріп, талып қалғандай тамашалап, бұлар қайдан келіп қалған адам дегендей, жан-жағына қараса, бәйтеректің басында екі жігіт отырғанын көріп, қуанып шақырып:

– Екеуің мұнда кел! – деді.

Екі патша :

– Түспейміз! – деп еді, қыз айтты:

– Екеуің түспесең, менің тілегімді орындамасаң, қазір екеуіңді мына жатқан дәуге өлтіртемін! – деген соң, жанынан қорыққан соң, екеуі қыздың тілегін амалсыз орындайды.

Қыз бастан кешкен уақиғасын айтып, осы екеуімен тоқсан тоғыз адаммен ойнағанын айтады. Бұл екі жігіт қыздан мұндай әңгімені естіген соң: «Біздікі асаулық, дәнеме білмегендік екен!» – деп, тәубе қылып, райдан қайтып, үйірін, елін табады. Мұның аяғы қыздың тоқсан тоғыз жігітпен қалай ойнаған әңгімесін естігендерің әңгімеге жарысындар, соған құлақтарыңды салып тыңдап тұрындар.

Бес тиын бақыр және мысық

Бұрын ерте уақытта бір адам: «Адал еңбекпен азға қанағат қып, қалай байиды екен? – деп, адал еңбек қылып, азға қанағат қып байны!» – деп, сол ойының соңына түседі дейді. Өз елінен басқа, өз шаһарынан басқа, бір алыс жерге барып, бір байға жұмыскер болып, жұмыс істеп тұрады. Баймен жалақысына баға сөйлеспей тұрады. «Құдайдың бұйырғанын алармын, адал еңбегімді жемес!» – деп, жыл он екі ай болып, байдан шықпақшы болып, еңбегін сұрағанда, бай бес тиын бақыр ақша береді. «Құдайдың бұйырғаны осы шығар!» – деп алып, бір дарияның шетіне келіп, судан өтпекші болып, киімдерін шешініп, о ғып бұ ғып аудастырып жүргенде, бес тиын суға түсіп кетеді. Қайтадан манағы байға келеді де, тағы жұмыс істейді. Еңбегі – баяғы бес тиын. Осы тәртіппен үш рет бастапқы тәжірибе болады. Арада үш жыл өтеді. Қайтуы бір жыл, баруы бір жыл, арада бес жыл өткешен кейін, өзінің еліне, жеріне қайтып келе жатса, бір адам жолында жолығады. Қойнына тығып алып келе жатқан қара мысығы бар жігіт. Мысық иесіне:

– Мысығыңды сатамысың? – деп сұрады.

Мысық иесі:

– Сатамын – деді.

– Бағасы не? – дегенде,

– Бойыңда не пұлың бар, соған беремін, – деді.

– Бойымдағы бес тиын бақыр, мә! – деп, алып берді.

Азсынған жоқ, алып кете берді. Бұл жігіт мысығын алып, қойнына тығып алып, өз жөніне жүріп, аман-есен еліне келеді. Келсе, елінде бір аждаһа пайда болған. Көзіне көрінген нәрсені жұтып, харап қылады.

Оған уақытында көрген адамдардың қолынап келетін жұмысы – қашып құтылу, тілеген нәрсесін берісу болған. Бір күндерде харап қылып қырысу, жұу қара мысықты баланың шаһарына кездесіп, бала мен қара мысыққа ұшырасады. Қара мысық бір хайлалармен аждаһаны өлтіреді. Қара мысықтың даңқы барлық ел халқына түгел жайылып білінеді. Шаһардың патшасы балаға:

– Мысығыңды сат, маған бер, – дейді.

Бала:

– Сатамын. Үш шартым бар, соны орындасаң, сатамын да, беремін! – дейді. – Бір шартым – қызыңды бер! Бір шартым – өз ауырлығыңдай алтын бер. Бір шартым – өз отырған сарайыңдай сарай салғызып бер де, ал! – деген.

Патша бәрін де орындап, алады. Бала бай болады. Тоғыз мың ділда тоғыз сиыр болып, бір атқа айырбасталады. Ат бір тымаққа айырбасталады. Тымақты суға ағызып жіберіп, онан кейін байбатшамен серттесіп, оның барлық малын алып, адал еңбекпен толық байып шығады.

Патша қызы және тазша

Бір патша қасында уәзірлерімен бір мәжілісте отырғанда, үстерінсіз екі қаз қаңқылдап ұшып өтіп кетеді. Патша уәзірлерінен:

– Анау қаздар не деп барады, білдіңдер ме? – деп сұрады.

Уәзірлер:

– Білгеніміз жоқ. Құстың тілін қайдан білсейік? – деді.

– Осыны табыңдар. Таппасаңдар, бастарыңды аламын! – деді.

Уәзірлер мыстан кемпірден сұрап, мыстан кемпір: «Патшаның өзінің кіші қызы табады», – деп, сонан кейін кіші қыздан сұрап, ол айтып беріп, сонан сол қызын сол шаһардағы ең жаман басы тазша балаға беріп, әуелі қыз тазшаның басын жазып, бір шәлі тоқып беріп, саудаға жіберіп, ол шәліні сатып, ақшасына бес лақты ешкі алып: «Есі кеткен ешкі жияды, // Ешкіменен есін жияды» – деп еді деп, ешкіні сиырға айырбастап, сиырды атқа айырбастап, атты тымаққа айырбастап, тымақты суға жіберіп, байбатшамен серттесіпті. Серттен жеңіп, барлық малын алып, бай болады. Әбден байып алғаннан кейін, баяғы патшаны қонаққа шақырады. Қыздың әкесі қонаққа келіп, тамақтардың дәмін татып жеп көріп, жылайды.

– Неге жыладыңыз? – дегенде, патша кіші қызын айтып:

– Сол қызым кеткелі бір тамақ аузыма татымап еді. Сонан соңғы, сол балам кеткелі аузыма татыған тамағым осы болды. Сол балам есіме түсіп жылаймын! – дегенде, тазша күйсуі екендігі[н], [тамақ жасаушы оның] қызы екендігін айтқан екен. Сонан кейін патша орнына хан сайлап, ақырында тазша патша болады.

Қонақтың ақылы

Ертеде бір хан болыпты. Ханның үйіне бір қонақ келіп қонады. Хан қонағына:

– Жақсы мейманым, әңгіме айт! – дейді.

Онда мейманы айтады:

– Әңгіме айт десеніз, айтамын ғой. Бірақ айтқан әңгімемнің бір ауызына бір ділладан беретін болсаңыз, айтам, – дейді. Хан ойланып отырады:

– Япыр-ай, айтқан сөздің бір ауызына бір ділладан бере берсем, мұнымен көп ақшам шығады. Екіден, айтқан сөздің бәрі бір ділладан болатын қандай сөз болады? – деп ойланады да, – Кәне, айтшы сөзіңді. – дегенде, мейман айтады:

– Не жұмыс істесең, артын ойлап істе! – дейді.

Хан бір ділдаға сатып алып, осы сөзін өзінің үйінің ішіндегі барлық нәрселеріне жазып қояды. Үйдің ішінде, тысында, орамал, дастарханда, – үй ішінің барлық нәрсесіне жазып қояды ұмытпау үшін. Ханның қан алатын дәрігері болады. Өзінің бірден соңғы уәзірін жібереді.

– Барып дәрігерді шақырып кел! – деп.

Уәзірі шақыра келіп, дәрігердікіне қонақ болып қонады. Түнде төсекке жатып, жайланып жатқан соң, уәзірі дәрігерге әңгімелесіп айтады:

– Мен сенімен дұрыс боламын. Сен менің айтқанымды қыламысың? Сен менің айтқанымды істесең, менімен дос болсаң, мен ханның орнына хап боламын. Сен менің орныма уәзір боласың. Сен көп ойлапқанды қой, менің айтқанымды істесең болды, – дейді.

Дәрігер көп ойланып тұрады да, амалсыз уәзірден қорыққанынан:

– Айтқаныңызды істейін, – дейді.

– Айтқанымды істесең, ертең шашын алған болып, ханды өлтір есебін тауып. Егерде осы менің айтқанымды орындамасаң, сені мен өлтіремін! – деген соң, амалы бар ма, ханды өлтірмек болып, уәдесін береді. Бірақ та уәзірге айтады:

– Мен өлтіргенде, қалай өлтіретін әдісін өзің тап, – дейді.

– Мен өзім тапсам, мен[ің] ұстарама у жағып сенің қолыңа беремін. Сен сонымен қанын алсаң, хан өледі.

Уәзірмен уәдені бекітіп, ханның қасына келіп, қанын алмақ болып, ханның үй ішіндегі нәрселеріне көзі түсіп еді. Барлық нәрселерінде жазылған: «Не істесең, артын ойлап істе!» – деген жазуға көзі түсіп, мұнан ғибрат алып: «Мен де не істесем, артын ойлап істеуім керек скен!» – деген ойға түсіп, ойланады. Қолындағы у жағылған уәзірдің ұстарасын былай қояды да, бұрынғы өзінің ұстарасын алып, қанды сонымен алмақшы болады. Хан мұның бәрін көріп отыр, ана уәзірдің ұстарасын былай қойып, өзінің ұстарасын алғанына хан сезіктеніп:

– Анау ұстараны неге былай қойдың? – деп, хан тексеріп сұрады. – Сенің ұстараң бұрын біреу болушы еді. Бүгін неге екеу болды? Себебі не? – деп, қазбалап сұрай бастайды. Олай-бұлай жалтақтап, қикақтап, қипақтап еді, хан айтты:

– Шынынды айтсаң, құтылдың, өтірік айтсаң, тұтылдың! Береке шында емес пе? Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам. «Аққа қара жоқ, // Қараға шара жоқ!» – деген, – деп, сөзден ұтып, апшысын қуырып, қол-аяғын бір-ақ уыс қылып, жаллаттарын (жендеттерін) шақыртып алып:

– Шынын айтпады, мынаны дарға тартыңдар! – дегенде, дәрігер ойланып:

– Тақсыр хан, аз ғана аял берсеңіз, айтайын шынымды. Айтпасыма болмады, – деп, бастан уәзірдің айтқан жұмысының бәрін айтып бергенде, хан мұның ықтиярсыз қорыққанынан істегеніне көзі жетіп, мұны босатады да, уәзірді дарға тартқызып өлтіреді. Дәрігерді уәзірдің орнына уәзір қойыпты.

Ханның өлмеуіне, мынаның өлтірмеуіне себеп болған: «Не істесен, артын ойлап істе!», – деген жазудың көзге түскен себебінен болғандай болады. Шықпас жанға аз бір айла, ажалсызға бір себеп болмақ.

Ер Төстік

Ертеде бір Мұтышак деген бай болыпты. Оның 8 еркек баласы болыпты. Жылқы малы өте көп болып, жерге сыймайтын қалың болады. Бір жыл қыс қатты, жыл ауыр болғандықтан, жылқының қонысы басқа алыс жер, жат елдерге кететін болғандықтан, сегіз ұл жылқымен басқа алыс жерге кететін болып, әке-шешесіне соғымына үш жылғы қара ту биені сойып беріп кетіпті. Кемпір-шал қара биенің етін үш жыл өтемге жеткізіп, үнемдеп жейді. Қазы-қарта, жал-жаяларын үнемдеп жеп тауысып, ең соңында қара биенің төс еті қалады.

Мұтышак бай бәйбішесіне айтады:

– Осы төстен басқа қара биенің етінен балаларға арнап сақтаған сыбағамыз жоқ. Осы төс етті балаларға арнап сақтайық! – десе де, бәйбіше төс етке қызығып, жеріп, сыпырып-снырып жеп қойыпты.

Сонан кейін еркек бала тауып, атын төстікке жеріп тапқандықтан, Ер Төстік қояды. Бұл бала туғаннан-ақ ерекше ер бала болып туады. Өзі құрбы балалардан жаратылысы күшті, қуаты өзгеше артық болып балалар ойнап жүріп, ұрыс-төбелес, жанжал болатын болса, Ер Төстік балалардың біреулерін бастан ұрып, біреулерін көтген теуіп, біреулерін шалқасынан, біреулерін етпетінен (екпесінен) түсіріп, біреуінің қақ шекесін, біреуінің мұрнын қанатып, ең болмаса, асып-сасыңқырап жылдамдататын болса, екі баланы екі қолымен ұстап алып, екеуінің басын біріне-бірі сүзістіріп [жүріпті]. Ер Төстік баланың бұл сияқты